

KS. JAN KRAJCZYŃSKI

Wydział Prawa Kanonicznego

Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID0000-0001-9170-4449

KONFLIKT MIĘDZY PRAWEM WEWNĘTRZNYM ZWIĄZKU WYZNANIOWEGO A PRAWEM PAŃSTWOWYM W ZAKRESIE UZEWNĘTRZNIAŃ PRZEKONAŃ RELIGIJNYCH

Treść: Wstęp. – 1. Natura, podstawy i zakres wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych. – 1.1. Integralny element wolności religijnej. – 1.2. Podstawowe prawo człowieka. – 1.3. Wolność, której źródłem jest godność osoby ludzkiej. – 1.4. Podstawowe prawo człowieka potwierdzone w wielu aktach normatywnych. – 1.5. Uzewnętrznienie przekonań religijnych jako wymóg prawa wewnętrznego związku wyznaniowego. – 2. Ograniczenie wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych przez państwo. – 2.1. Dobra i wartości chronione przez prawo państwowe, które mogą stać w kolizji z wolnością uzewnętrzniania przekonań religijnych. – 2.2. Tryb stanowienia przepisów prawa ograniczających wolność uzewnętrzniania przekonań religijnych. – 2.3. Ograniczenie czasowe i wyłącznie w sytuacji bezwzględnej konieczności. – 3. Ograniczenia w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych wdrożone z powodu pandemii koronawirusa a zasada wolności religijnej. – 3.1 Zjawiska dotyczące realizacji podstawowych celów religijnych ujawnione w okresie obowiązywania państwowych ograniczeń stosujących się do uzewnętrzniania przekonań religijnych wprowadzonych z powodu SARS-COV-2. – 3.2. Wnioski *de lege ferenda*, które nasuwają się po wdrożeniu przez państwa ograniczeń w zakresie wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych. – Zakończenie.

Wstęp

Co rusz w środkach społecznego przekazu, debacie publicznej i rozmowach prywatnych daje się słyszeć głosy niezadowolenia jakiejś grupy ludzi reprezentujących określoną wspólnotę wyznaniową z powodu ustanowienia takich czy innych przepisów prawa państwowego dotyczących uzewnętrzniania przekonań religijnych, z racji podjęcia określonej decyzji administracyjnej lub wydania wyroku sądowego w sprawach z zakresu wyrażania religii w przestrzeni publicznej czy z powodu przedłożenia projektu ustawy stosującej się do tej szczególnej sfery ludzkiego życia. Przykładów takich działań władz państwowych, które wywołały rozgoryczenie, sprzeciw a nawet publiczne manifestacje i protesty, można wskazać całe setki, o ile nie tysiące. Oto kilka z takich aktów z ostatnich trzech dekad, dotyczących stanowienia lub wykonywania prawa państwowego z zakresu uzewnętrzniania przekonań religijnych, które – jako sprzeczne z prawem wewnętrznym jakiegoś związku wyznaniowego – wzbudziły żywą dyskusję, spory i publiczne kontestacje: projekt ustawy Hiszpańskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (*Partido Socialista Obrero Español*) z 21 maja 2021 r., złożony w Kongresie Deputowanych (*Congreso de los Diputados*), w którym przewidziano karę więzienia dla członków organizacji pro-life protestujących przed klinikami aborcyjnymi¹; wyrok Sądu Rejonowego w Płocku z dnia 2 marca 2021 r., w którym uznano, że tęcza, symbol społeczności LGBT, umieszczona w aureoli wizerunku Matki Bożej Częstochowskiej usytuowanym na przenośnej toalecie, nie narusza sakralnego charakteru tego obrazu religijnego²; ograniczenia prawne przyjęte przez wiele państw, dotyczące zgromadzeń religijnych, dokonane w latach 2020-21 z powodu pandemii koronawirusa SARS-COV-2³;

¹ Por. *Aberracja socjalistów*, „Idziemy”, 27 czerwca 2021 r., s. 6.

² W wyroku tym Sąd orzekł zarazem, ku zdumieniu bardzo wielu katolików, że nie jest aktem obrazy uczuć religijnych rozlepienie na koszach na śmieci i na przenośnej toalecie wizerunków Matki Bożej Częstochowskiej, na których postaci Dzieciątka Jezus i Maryi były otoczone aureolami w barwach tęczy.

³ „Państwo jednostronnie zawiesiło wszelkiego rodzaju zgromadzenia, na skutek czego Msze święte i nabożeństwa stały się po większej części niedostępne dla

orzeczenie sądu w Cartagenie w Kolumbii z maja 2016 r. zakazujące odmawiania modlitw w placówkach oświatowych⁴; przyjęcie przez Landtag w Saarbrücken w niemieckim kraju związkowym Saary w dniu 23 maja 2015 r. wniosku o zmianę ustawy o szkolnictwie, zgodnie z którym zakazano nauczycielkom w szkołach publicznych

wiernych. Nic podobnego nie wydarzyło się w dwutysiącletniej historii Kościoła. Nie wydarzyło się też podczas wojen, bombardowań czy w czasach zarazy, często dotykającej ludność naszego kraju. [...] Kościół został potraktowany gorzej niż przedsiębiorstwa handlowe; jako dziedzina niekończąca się do życia”. *Arcybiskup Gądecki krytykuje rząd za ograniczenia*, „Gość Niedzielny” nr 32, rok XCVIII, 15 sierpnia 2021, s. 6. Por. *Wbrew konstytucji*, „Idziemy” nr 33 (824), 15 sierpnia 2021, s. 5. „Część irlandzkich duchownych będzie udzielać Pierwszych Komunii Świętych i sakramentu bierzmowania pomimo państwowego zakazu. Irlandia niedługo otworzy restauracje, ale sprawowanie sakramentów ciągle jest zakazane. Kościoły w Irlandii otwarto – przy ograniczeniu liczby wiernych – dopiero w maju tego roku. Cały czas istniał jednak zakaz sprawowania sakramentów. Dopiero w sierpniu władze pozwoliły chrzcić dzieci, ale celebrowanie Pierwszych Komunii św. i bierzmowania cały czas jest zabronione. Irlandia powoli wychodzi z trzeciego lockdownu, najdłuższego z dotychczasowych. Nie podano jednak daty zniesienia obostrzeń w świątyniach. Zapytany o to na konferencji prasowej premier zasugerował jedynie, że ograniczenia pozostaną w mocy do odwołania. Ministrowie tłumaczą nieoficjalnie, że chodzi o to, żeby wierni nie organizowali w domach imprez z okazji Komunii lub bierzmowania. Władza zezwala jednak na organizowanie w domach innych uroczystości, a pod koniec sierpnia możliwe będzie także korzystanie z restauracji. Przeciwno takiemu stanowi rzeczy zaoponowali biskupi z pięciu diecezji [...]”. J. JAŁOWICZOR, *Bunt biskupów*, „Gość Niedzielny” nr 32, rok XCVIII, 15 sierpnia 2021, s. 12.

⁴ „Sąd w Cartagenie w północno-zachodniej Kolumbii zakazał odmawiania modlitw w placówkach oświatowych na terenie miejscowej aglomeracji. Uzasadniając to orzeczenie, sędzia [...] wyjaśnił, że «zwyczaj modlitwy nie może być powszechnym elementem kultury, a władze świeckie nie mają prawa narzucać go innym osobom, nie znając ich przekonań religijnych». Decyzja sądu, wydana w odpowiedzi na pozew złożony przez studenta Uniwersytetu Autonomicznego w Caribe, wywołała liczne protesty katolików świeckich i duchowieństwa. Wskazali oni, że wyrok ten podważa obowiązujące od 2007 r. prawo dopuszczające do organizowania modlitw w placówkach oświatowych”. *Zakaz modlitwy*, „Idziemy”, 29 maja 2016 r., s. 8. Por. *Kolumbia: sąd zakazał modlitw w szkołach*, <https://deon.pl/kosciol/kolumbia-sad-zakazal-modlitw-w-szkolach,392609> [dostęp 2022-04-26].

noszenia na głowie islamskich chust⁵; wyrok Trybunału Federalnego Szwajcarii z 28 sierpnia 2013 r. w sprawie przeciwko Radzie Państwa Kantonu Turgowia, która uznała za nieważną inicjatywę obywatelską, w ramach której domagano się przeprowadzenia referendum w kwestii zakazu używania jako podręczników szkolnych Koranu i innych pism islamskich⁶; odrzucenie przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 12 lipca 2013 r. projektu nowelizacji ustawy o ochronie zwierząt mającego na celu wprowadzenie bardziej restrykcyjnych rozwiązań w zakresie ochrony zwierząt podczas uboju rytualnego⁷; nowelizacja ustawy o dzieciach, szkołach i rodzinach z 2011 r., zgodnie z którą od 1 września 2020 r. w brytyjskich szkołach, także wyznaniowych, należy propagować aborcję, antykoncepcję i homoseksualizm⁸; wyrok Wyższego Sądu Administracyjnego w Berlinie z 30 maja 2010 r., w którym zakazano wykonywania w szkołach państwowych

⁵ Por. Niemcy: kolejny zakaz noszenia chust, <http://ekai.pl/wydarzenia/x7449/niemcy-kolejny-zakaz-noszenia-chust> [dostęp 2015-12-04].

⁶ Por. Arrêts du Tribunal fédéral suisse 139 I 292; J. KRAJCZYŃSKI, *Wolność sumienia i wyznania w najnowszej jurysprudencji Trybunału Federalnego Szwajcarii. Kwestie z zakresu szkolnictwa publicznego*, w: Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i wyznania, red. P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2015, s. 158-161.

⁷ Por. W. BRZOSOWSKI, *Ubój rytualny a Konstytucja RP*, w: Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i wyznania, red. P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2015, s. 41-52; N. STACHOWSKA-TOMASZEWSKA, *Ubój rytualny w polskim systemie prawnym*, Warszawa 2021 [praca mgr nieopublikowana, Biblioteka Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie].

⁸ „Brytyjski rząd wyjaśnił w tym tygodniu, że nowelizacja ustawy o dzieciach, szkołach i rodzinach oznacza, że również szkoły wyznaniowe będą musiały obowiązkowo realizować program PSHE [...]. Innymi słowy placówki te nie będą mogły przeciwstawić się propagowaniu aborcji, antykoncepcji czy homoseksualizmu. [...] Minister [oświaty Ed Balls – J.K.], przesyłając list do gazety «The London Times», podkreślił, że szkoły wyznaniowe zostaną «zmuszone do porzucenia swoich poglądów religijnych». *Brytyjskie szkoły wyznaniowe będą musiały propagować homoseksualizm i aborcję*, <http://www.krucjata.org.pl/prasa,466.php>, [dostęp 2015-11-20]. *Dzieci w Wielkiej Brytanii będą uczyć się w szkołach o rodzinach LGBT i tożsamości płciowej*, <https://www.newsweek.pl/swiat/dzieci-w-wielkiej-brytanii-beda-uczyc-sie-w-szkolach-o-rodzinach-lgbt-i-tozsamosci/k2116hf> [dostęp 2022-04-26].

wszelkich gestów o charakterze modlitewnym⁹; wytyczne Wydziału Oświaty Kantonu Zurich z sierpnia 2009 r., zgodnie z którymi należy powstrzymać się od śpiewu w szkołach publicznych w okresie Bożego Narodzenia pieśni o treści religijnej¹⁰; wyrok Sądu Administracyjnego w Düsseldorfie z 14 sierpnia 2007 r., w którym uznano za sprzeczne z zasadą światopoglądowej neutralności Nadrenii-Westfalii noszenie w szkole publicznej islamskiej chusty i habitu¹¹; ustawa parlamentu francuskiego z 15 marca 2004 r. zakazująca noszenia w szkołach ostentacyjnych symboli religijnych¹²; orzeczenie Trybunału Federalnego

⁹ „Wyższy Sąd Administracyjny w Berlinie zabronił modlitwy w państwowych szkołach na terenie tego kraju związkowego. Sprzeciw wobec wyroku wyrazili przedstawiciele Kościoła katolickiego i ewangelickiego. Wyrok [...] oznacza, że w szkołach państwowych zakazane będą wszelkie gesty modlitewne. Nie będzie też specjalnych pomieszczeń, w których uczniowie mogliby spotykać się na modlitwie, jak chciał tego szesnastoletni muzułmanin. Jedynie podczas lekcji religii głośno wypowiadana modlitwa i gesty będą dozwolone. Wyrok dotyczy wszystkich religii i wyznań”. *Chrześcijanie przeciw zakazowi modlitwy w berlińskich szkołach*, <http://ekai.pl/wydarzenia/x29683/chrześcijanie-przeciw-zakazowi> [dostęp 2015-12-04].

¹⁰ Wytyczne zostały oprotestowane m.in. na łamach lokalnego dziennika „Der Landbote”. Przewodniczący Związku Kościołów Reformowanych w Szwajcarii, określił wspomniane działanie władz oświatowych jako cenzurę „pieśni bożonarodzeniowych”. Por. *Zakazane kołedy*, <https://www.niedziela.pl/wydruk/90689/nd> [dostęp 2022-04-26]; *Bez kołęd w szwajcarskich szkołach*, http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x24352/bez-koled-w-szwajcar... [dostęp 2015-12-04]; *Bez kołęd w szwajcarskich szkołach*, https://info.wiara.pl/doc_pr/400315.Bez-koled-w-szwajcarskich-szkolach [dostęp 2022-04-26].

¹¹ Por. *Niemcy: islamska chusta i habit niedozwolone w szkole*, <http://ekai.pl/wydarzenia/x12891/niemcy-islamska-chusta-i-habit> [dostęp 2015-12-04].

¹² Loi n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics. „Z francuskich szkół za noszenie «ostentacyjnych» symboli religijnych wydano trzydzieścioro kolejnych uczniów. [...] Jak podaje dziennik «Le Monde» [...], powołując się na dane Ministerstwa Edukacji, procedura wszczęta wobec jedenaściora innych uczniów nie jest jeszcze zakończona, więc ministerstwo spodziewa się, że ostatecznie wydalonych będzie w sumie czterdzieścioro uczniów – 36 muzułmanek noszących chusty i czterech młodych sikhów, którzy odmawiali zdjęcia turbanów. Najwięcej przypadków wydalenia uczniów, 15, zanotowały władze szkolne w Strasburgu. Ustawa zakazująca noszenia «ostentacyjnych»

Szwajcarii z dnia 18 czerwca 1993 r. w sprawie przeciwko Radzie Ministrów Kantonu Zurich, w którym potwierdzono, że odmowa udzielenia zwolnienia ze szkolnych lekcji pływania z powodów religijnych jest zgodna z Konstytucją federalną¹³.

Wymienione działania władz państwowych z zakresu stanowienia i wykonywania prawa wyznaniowego mogą stanowić asumpt do dyskusji dotyczącej podstaw prawnych, form i zakresu ingerencji państwa w wolność religijną (*libertas religiosa*) obywateli, której istotnym przejawem jest możliwość uzewnętrzniania lub nieuzewnętrzniania własnych zapatrywań religijnych. Niniejsza refleksja natury filozoficz-noprawnej, w której uwzględniono też wybrane akty o charakterze normatywnym, stanowi głos w tej dyspacie dotyczącej w istocie bardzo kluczowych kwestii z zakresu ustroju państwa, podstawowych praw człowieka, wolności religijnej.

1. Natura, podstawy i zakres wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych

Uzewnętrznianie własnych przekonań religijnych nie jest fenomenem odosobnionym, niecodziennym i przypadkowym. Ma ono charakter istotny i złożony, stanowi integralny element fundamentalnej swobody obywatelskiej, jaką jest wolność sumienia i religii¹⁴. Jako zjawisko społeczne odwiecznie i powszechnie znane oraz spotykane w istocie w każdej kulturze, uzewnętrznianie przekonań religijnych stanowi często przedmiot państwowych regulacji prawnych. Co

symboli religijnych w szkołach publicznych weszła w życie z początkiem roku szkolnego we wrześniu [2004 r. – J.K.]. Zanotowano wówczas 639 przypadków jej łamania [...]”. *Francja: Znów wyrzuceni za symbole religijne*, https://wikipol.pl/top/wiki/French_law_on_secularity_and_conspicuous_religious_symbols_in_schools [dostęp 2022-04-26].

¹³ Por. Arrêts du Tribunal fédéral suisse 119 Ia 178; J. KRAJCZYŃSKI, *Wolność sumienia i wyznania w najnowszej jurysprudencji Trybunału Federalnego Szwajcarii. Kwestie z zakresu szkolnictwa publicznego*, art. cyt., s. 162-163.

¹⁴ „[...] nieodłącznym elementem wolności sumienia i wyznania jest wolność uzewnętrzniania tych przekonań”. A. MEZGLEWSKI, H. MISZTAŁ, P. STANISZ, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 86.

więcej, ponieważ swoboda uzewnętrzniania przekonań religijnych dotyczy nader istotnej sfery życia ludzkiego, przepisy stosujące się do natury, podstaw i zakresu tej wolności nierzadko zawarte są w ustawach konstytucyjnych, i to w tej ich części, gdzie określa się zasady ustrojowe państwa.

1.1. Integralny element wolności religijnej

Wolność religijna, której istotą jest w pełni swobodne samookreślenie się osoby w tak fundamentalnych dla niej sprawach jak rozumienie świata i człowieka, cel życia, system i hierarchia wartości, z zasady obejmuje też możliwość uzewnętrzniania przekonań religijnych, areligijnych lub indyferentnych. Wolność uzewnętrzniania i nieujawniania w sferze publicznej własnych przekonań religijnych stanowi integralny i konieczny element wolności sumienia i religii¹⁵. Nie sposób mówić bowiem o przestrzeganiu zasady wolności religijnej, jeśli uniemożliwi się osobie życie zgodnie z wyznawanymi zasadami religijnymi, ich wyjawienie innym osobom lub zachowanie tylko dla siebie oraz przestrzeganie zasad prawa własnego związku wyznaniowego dotyczących zewnętrznego kultu publicznego i prywatnego. Jakkolwiek w poszczególnym przypadku jest możliwe, że osoba, która posiada określone przekonania religijne, ogranicza ich wyznawanie jedynie do sfery prywatnej, ściśle wewnętrznej, i nie chce ich zupełnie uzewnętrzniać¹⁶, formalnoprawne wykluczenie możliwości przedstawiania i wyrażania takich zapastrywań na zewnątrz oznaczałoby *de facto* zanegowanie wolności religijnej a tym samym uniemożliwienie ludziom pełnego samookreślenia się na forum zewnętrznym w jakże kluczowej dla nich dziedzinie życia. Formalnoprawne ograniczenie wyznawania religii wyłącznie do sfery

¹⁵ Por. J. KRAJCZYŃSKI, *Gwarancje formalne i materialne wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych*, w: *Gwarancje formalne i materialne wolności religijnej*, red. B. Kmiecik, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2022 [w druku].

¹⁶ Pośród motywów takiego zachowania osoby wierzącej można wymienić następujące: wstyd, obawa przed dyskryminacją ze strony otoczenia, lęk przed narażeniem się na kpinę, wola nieobnoszenia się „przed światem” z własnymi przekonaniami religijnymi.

wewnętrznej byłoby pogwałceniem zasady wolności sumienia i religii, uniemożliwieniem korzystania z prawa do wolności religijnej, pozbawieniem osoby ludzkiej jednej z podstawowych wolności i możliwości uzewnętrznienia swej szczególnej tożsamości, a tym samym próbą wypaczenia jej istnienia i zredukowaniem go do wybranych tylko form egzystencji.

Chociaż przekonania religijne, areligijne i indyferentne z natury swej mają swoje źródło w umyśle człowieka, tj. stanowią wyraz świadomego określenia pewnej szczególnej sfery własnej tożsamości, zasadniczo wyrażane są też na zewnątrz. Innymi słowy, ich przejawem jest określone zachowanie, które z zasady ma charakter zewnętrzny¹⁷, podlega ludzkiemu poznaniu zmysłowemu, może wpłynąć na sposób życia innych ludzi. Naturalnie, motywy uzewnętrznienia przekonań religijnych mogą być bardzo różne, wewnętrzne i zewnętrzne, spontaniczne i zdefiniowane przez twórców przyjętej doktryny religijnej, indywidualne i wspólne dla określonej grupy wiernych, godziwe i niegodziwe. Ich źródłem może być wnętrze człowieka, tj. wola podzielenia się z innymi ludźmi określoną wizją świata i człowieka, pragnienie pozyskania wyznawców danej doktryny religijnej, pomnożenie dobra, chęć upowszechnienia określonej formy duchowości itp. Potrzeba ujawnienia przekonań o charakterze religijnym może też stanowić konsekwencję wyznawania danej religii, w której czymś zwyczajnym, koniecznym i nakazanym przez prawo wewnętrzne związku wyznaniowego jest wykonywanie ustalonych praktyk religijnych o charakterze zewnętrznym. Uzewnętrznienie własnych

¹⁷ Jako przykład zewnętrznych zachowań o charakterze religijnym można tu wskazać: czynny udział w kuldzie publicznej, praktykowanie zewnętrznych form modlitwy, dokonywanie ablucji religijnych, spożywanie posiłków zgodnie z prawem wewnętrznym związku wyznaniowego, noszenie stosownego stroju, okrycia głowy lub symboli religijnych, zachowanie dnia świątecznego, powstrzymanie się od pewnych form aktywności, posiadanie i używanie przedmiotów religijnych, zaangażowanie w głoszenie doktryny religijnej, pielęgnowanie form aktywności zgodnych z przyjętą doktryną (np. praktykowanie postu i wstrzemięźliwości od określonych potraw, czasowe powstrzymanie się od udziału w zabawie, dokonywanie uboju rytualnego, odbywanie pielgrzymek religijnych).

zapatrywań religijnych może być podyktowane chęcią oddania czci istocie nadprzyrodzonej, może wreszcie wynikać z charakteru samej relacji religijnej oraz zobowiązań moralnych i prawnych, jakie z niej wynikają¹⁸.

Nie podlega jednak dyskusji, że podstawą ujawnienia wobec innych osób własnych przekonań o charakterze religijnym jest wiara religijna¹⁹, tj. trwanie w przekonaniu o słuszności określonych prawd dotyczących pochodzenia oraz celu istnienia świata i człowieka, któremu to wewnętrznemu przeświadczeniu – w przypadku wiary w istotę nadprzyrodzoną – towarzyszy pełne zaufanie Bogu osobowemu. W uzewnętrznianiu przekonań religijnych chodzi w istocie o praktykę (*praxis*) wiary, czyli wprowadzanie w czyn przez wierzącego – w pojedynkę i we wspólnocie wiary – przyjętej doktryny religijnej²⁰.

1.2. Podstawowe prawo człowieka

Prawo do uzewnętrznienia własnych przekonań religijnych należy do podstawowych praw człowieka. Naturalnie, na równi z nim idzie też prawo do nieujawnienia wspomnianych zapatrywań. Prawo to posiada każdy człowiek. Korzystać zeń mogą wszyscy ludzie; dotyczy to także dzieci²¹.

¹⁸ Tak się dzieje m.in. w religii chrześcijańskiej, kiedy osobista i intymna relacja wiernego z Panem Bogiem zakłada konieczność przyznania się do Niego „przed ludźmi” (Mt 10, 32; Łk 12, 8), tj. uzewnętrznienia tej relacji o charakterze wartościowym także w tej przestrzeni, która ma wymiar horyzontalny. O tej naturalnej skądinąd konieczności uzewnętrznienia wiary w Boga traktuje też, i to po wielokroć, prawo wewnętrzne Kościoła katolickiego. Por. kan. 96, 204 § 1, 208, 210, 211, 216, 222 § 2, 225 § 1-2, 226 § 1-2, 227, 748 § 1, 774 § 2, 787 § 1-2, 793 § 1, 798, 799 KPK.

¹⁹ Zob. J. KRZYKOWSKA, *Uzewnętrznianie przekonań religijnych*, w: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, (red.) A. Mezglewski, Warszawa 2014, s. 492.

²⁰ Por. O. KAISER, *Wiara*, w: *Praktyczny słownik biblijny. Opracowanie zbiorowe katolickich i protestanckich teologów pod red. A. Grabner-Haidera, przekład i opracowanie T. Mieszkowski, P. Pachciarek*, Warszawa 1994, kol. 1389.

²¹ Por. A. MEZGLEWSKI, *Prawo dziecka do nieujawniania lub wyrażania przekonań religijnych w aspekcie przepisów prawa polskiego dotyczących nauczania religii*,

Jest zrozumiałe, że osoba korzystająca z prawa do uzewnętrznienia własnych przekonań o charakterze religijnym nie może nie liczyć się z wolnościami i prawami innych ludzi. Innymi słowy, korzystanie z wolności religijnej w wymiarze zewnętrznym nie może dokonywać się ze szkodą dla podmiotowych praw innych osób. Uzewnętrznienie własnych zapatrywań religijnych nie może naruszać podstawowych dóbr innych ludzi, tak jednostek jak grup społecznych.

Bywa, iż prawo wewnętrzne związku wyznaniowego, jak prawo danego państwa, wprost określa zasady stosujące się do ograniczeń w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych. I tak na przykład w Kodeksie prawa kanonicznego, którego przepisy wiążą wiernych Kościoła łacińskiego, wyraźnie zastrzeżono, że szerzenie orędzia ewangelicznego wśród niewierzących w Chrystusa ma być realizowane w dialogu z nimi a do chrztu mogą być dopuszczeni tylko ci spośród nich, którzy „o to poproszą w sposób wolny” (kan. 787 § 2). W pierwszej poprawce do Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki przyjęto: „Kongres nie może stanowić ustaw [...] zabraniających swobodnego wykonywania praktyk religijnych [...]”²², w Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela zaś zastrzeżono: „Nikt nie może być prześladowany z powodu swoich przekonań religijnych i manifestowania ich na zewnątrz”²³. W art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., po zdefiniowaniu w ust. 2, że: „wolność religii obejmuje wolność [...] uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie”, w ust. 5 zastrzeżono: „Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy

w: E. Sowińska, E. Szczurko, T. Guz, P. Marzec (red.), *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, Lublin 2008, s. 231-237.

²² *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki 1787*, w: M. Ptak, M. Kinsler, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1996, s. 351.

²³ *Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela 1798*, w: M. Ptak, M. Kinsler, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1996, s. 63.

jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób”.

Takie wyraźne zdefiniowanie w formie prawa pozytywnego zasad dotyczących ograniczeń w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych jest ze wszech miar słuszne i konieczne. Regulacje takie bowiem z jednej strony zabezpieczają podmiotowe prawa innych osób, z drugiej zaś chronią społeczność przed arbitralnym, nieuzasadnionym dostatecznymi i obiektywnymi czynnikami, bezpodstawnym i samowolnym ograniczeniem wolności religijnej w przypadku, który nie spełnia stosownych przesłanek.

1.3. Wolność, której źródłem jest godność osoby ludzkiej

Wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych nikt nie przyznaje, nie stanowi też ona żadnego ustępstwa kompetentnej władzy ani dożądanie prawa, które w sposób arbitralny może być uchylone. Wspomniana wolność nie jest koncesjonowana jako prawo obywatelskie. Nie udziela jej ani nie uznaje suweren; nie określają jej organy państwa, nie jest wreszcie efektem wyboru dokonanego przez większość parlamentarną²⁴.

Wolność ta wynika z przyrodzonej godności człowieka. Każdy człowiek, jako istota rozumna i wolna, ma prawo do samookreślenia się, także w sprawach religijnych. Ustawodawca, uznając ową naturalną, pierwotną i niezbywalną godność osoby ludzkiej jako podstawę wolności i podmiotowych praw człowieka, jedynie uroczyście potwierdza i proklamuje wolność religijną, w tym swobodę uzewnętrzniania przekonań dotyczących religii. Co więcej, świadom jej szczególnego znaczenia zabezpiecza i chroni ją, często także w ustawie zasadniczej, jako prawo konstytucyjne.

Oczywiście, jest tu mowa o uzewnętrznianiu przekonań religijnych w znaczeniu szerokim (*sensu lato*), tj. możliwie obszernym, dołącznym, zupełnym. Innymi słowy, chodzi o wolność w rozumieniu

²⁴ Por. J. KRAJCZYŃSKI, *Gwarancje formalne i materialne wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych*, w: *Gwarancje formalne i materialne wolności religijnej*, red. B. Kmiecik, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2022 [w druku].

pozytywnym, inaczej „wolność do”, czyli wolność działania zgodnie z własnym sumieniem, i zarazem wolność w sensie negatywnym, tj. nieskrępowanie jakimkolwiek nakazem prawnym, który oznacza obowiązek ujawnienia – na wniosek stosownego organu władzy lub innych osób – posiadanych zapatrywań religijnych.

Wspomniana *libertas in legibus* (wolność pod opieką prawa) nie ma charakteru absolutnego. Granice indywidualnej wolności w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych wyznaczają prawa podmiotowe innych osób i odpowiedzialna troska państwa o dobro wspólne, tj. o „sumę warunków życia społecznego, jakie bądź zrzeczeniem, bądź poszczególnym członkom społeczeństwa pozwalają osiągnąć pełniej i łatwiej własną doskonałość”²⁵.

W pełni swobodne, niczym nieograniczone i bezwarunkowe korzystanie z wolności uzewnętrzniania własnych przekonań religijnych mogłoby w praktyce przerodzić się w anarchię, tj. pogwałcenie innych praw człowieka, polegające na uniemożliwieniu pozostałym osobom skorzystania z innych nie mniej fundamentalnych i naturalnych uprawnień. Wszelkie podmiotowe uprawnienia osoby ludzkiej z zasady posiadają bowiem charakter relacyjny; są koherentne, idą w parze z równymi im prawami innych osób i nie podważają pozostałych podstawowych praw człowieka.

1.4. Podstawowe prawo człowieka potwierdzone w wielu aktach normatywnych

Nierzadko wspomniana pozytywna i negatywna wolność w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych potwierdzona jest też w stosownych aktach normatywnych przyjętych przez państwo lub przez nie ratyfikowanych. W polskim porządku prawnym wolność uzewnętrzniania przekonań religijnych potwierdzono wprost i wyraźnie w wielu aktach prawa wewnętrznego. Oprócz przywołanej

²⁵ Acta SS. Oecumenici Concilii Vaticani II, *Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis Gaudium et spes*, (7 XII 1965), n. 26, AAS 58 (1966) s. 1046. Tłum. polskie: *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, w: Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje, Pallotinum 1986, s. 556.

wyżej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (art. 53. ust. 2 i 5) należy tu przede wszystkim wymienić ustawę z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach sumienia i wyznania²⁶, w której zapewniono każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania (art. 1 ust. 1), potwierdzono, że obejmuje ona swobodę wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie (art. 1 ust 2), określono szczególne formy korzystania z tej wolności w sferze publicznej (art. 2 pkt 1-4 i 6-12), w tym możliwość zachowania milczenia w sprawach swojej religii lub przekonań (art. 2 pkt 5), wreszcie zastrzeżono, że „uzewnętrznianie indywidualnie lub zbiorowo swojej religii lub przekonań może podlegać jedynie ograniczeniom ustawowym koniecznym do ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób” (art. 3 ust. 1). Szczegółowe gwarancje prawne dotyczące wybranych form uzewnętrzniania przekonań religijnych zawarto też w wielu innych ustawach i aktach niższego rzędu. Tytułem przykładu wystarczy tu wymienić następujące przepisy: art. 1 ustawy z dnia 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy²⁷; art. 94 pkt 2b ustawy z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy²⁸; art. 1 ust. 1-2 ustawy z dnia 3 października 1992 r. o przysiędze wojskowej²⁹, rozporządzenie Ministrów Pracy i Polityki Socjalnej oraz Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 1999 r. w sprawie zwolnień od pracy lub nauki osób należących do kościołów i innych związków wyznaniowych w celu obchodzenia świąt religijnych nie będących dniami ustawowo wolnymi od pracy³⁰, rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych³¹, rozporządzenie Ministra

²⁶ Dz. U. z 1989 r. Nr 25, poz. 155.

²⁷ Dz. U. z 1951 r. Nr 4, poz. 28 ze zm.

²⁸ Dz. U. z 1998 r. Nr 21, poz. 94 ze zm.

²⁹ Dz. U. z 1992 r. Nr 77, poz. 386.

³⁰ Dz. U. z 1999 r. Nr 26, poz. 235.

³¹ Dz. U. z 2003 r. Nr 159, poz. 1546.

Sprawiedliwości z dnia 14 września 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad uczestniczenia w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystania z posług religijnych i organizacji pracy duszpasterskiej w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich³². Nie wolno tu wreszcie pomijać gwarancji prawnych dotyczących uzewnętrzniania przekonań religijnych, jakie zawarto w ustawach, w których określono sytuację prawną poszczególnych kościołów lub innych związków wyznaniowych. Jako przykład wspomnianych gwarancji można tu wskazać art. 14, art. 21 ust. 1-2, art. 26 ust. 1, art. 27 ust. 1 i art. 28 ust. 1-3 ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego³³ oraz art. 14, art. 21 ust. 1-3, art. 22 ust. 1 i art. 23 ust. 1-3 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej³⁴.

Poza wymienionymi wyżej aktami prawa wewnętrznego, legalną ochronę wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych zapewniono też wprost w wielu aktach prawa międzynarodowego, ratyfikowanych przez Rzeczpospolitą Polską. Pośród tych ostatnich źródeł prawa należy przede wszystkim wymienić następujące: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (art. 2 i 18)³⁵, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 18 ust. 1 i 3)³⁶, Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (art. 9 ust. 1-2)³⁷, Deklaracja w Sprawie Wyeliminowania Wszelkich Form Nietolerancji i Dyskryminacji Opartych na Religii lub Przekonaniach

³² Dz. U. z 2001 r. Nr 106, poz. 1157.

³³ Dz. U. z 1991 r. Nr 66, poz. 287 ze zm.

³⁴ Dz. U. z 1994 r., Nr 73, poz. 323 ze zm.

³⁵ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1948 r. w Paryżu, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [dostęp 2022-04-28].

³⁶ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

³⁷ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

(art. 1 ust. 1 i 3, art. 2, art. 6a-i)³⁸, Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (art. 10 ust. 1-2, art. 52 ust. 1)³⁹, Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską (art. 8 ust. 1-5, art. 13, art. 16 ust. 2, art. 17 ust. 1-2)⁴⁰. Pośrednio wspomnianą ochronę prawną zapewniono też w Karcie Narodów Zjednoczonych (art. 55c)⁴¹, Konwencji Dotyczącej Dyskryminacji w Zakresie Zatrudnienia i Wykonywania Zawodu (art. 1a)⁴², Konwencji w Sprawie Zwalczania Dyskryminacji w Dziedzinie Oświaty (art. 1 ust. 1)⁴³, Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (VII)⁴⁴, Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (art. 2 ust.

³⁸ Deklaracja w Sprawie Wyliminowania Wszelkich Form Nietolerancji i Dyskryminacji Opartych na Religii lub Przekonaniach ogłoszona rezolucją Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych 36/55 z dnia 25 listopada 1981 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html> [dostęp 2022-04-28].

³⁹ Dz. Urz. U.E. z 2010 r. C 83/389.

⁴⁰ Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318.

⁴¹ Karta Narodów Zjednoczonych Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych, Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 ze zm.

⁴² Konwencja (Nr 111) Dotycząca Dyskryminacji w Zakresie Zatrudnienia i Wykonywania Zawodu przyjęta w Genewie dnia 25 czerwca 1958 r., Dz. U. z 1961 r. Nr 42, poz. 218.

⁴³ Konwencja w Sprawie Zwalczania Dyskryminacji w Dziedzinie Oświaty sporządzona w Paryżu dnia 15 grudnia 1960 r., Dz. U. z 1964 r. Nr 40, poz. 268.

⁴⁴ Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie podpisany w Helsinkach dnia 1 sierpnia 1975 r., https://web.archive.org/web/20160508202207/http://stosunki-miedzynarodowe.pl/traktaty/akt_koncowy_KBWE.pdf [dostęp 2022-04-28].

2)⁴⁵, Konwencji o Prawach Dziecka (art. 14 ust. 1 i 3)⁴⁶ i Traktacie o Unii Europejskiej (art. 6 ust. 1)⁴⁷.

1.5. Uzewnętrznienie przekonań religijnych jako wymóg prawa wewnętrznego związku wyznaniowego

Należy pamiętać, że w parze z przyjęciem określonej doktryny religijnej z zasady idzie też sprawowanie stosownego kultu, którego charakter⁴⁸, formę i zakres określa prawo wewnątrz danego związku wyznaniowego. Wspomniany kult, zwłaszcza ten publiczny, zasadniczo ma charakter zewnętrzny, realizowany jest w sferze publicznej, często z zachowaniem ściśle sformułowanych zasad prawa.

W prawie związku wyznaniowego mogą też być określone inne wymogi dotyczące życia i obowiązków religijnych wiernych, które należy realizować na forum publicznym. W myśl wspomnianych przepisów, często o charakterze obligatoryjnym, wierni lub niektórzy członkowie kościoła lub innego związku wyznaniowego mogą być zobowiązani do noszenia określonego nakrycia głowy (np. bi-ret w przypadku duchownych katolickich, turban u sikhów, mycka i jarmułka u wyznawców judaizmu) lub stroju religijnego (np. habit i sutanna w przypadku zakonników i księży katolickich oraz noszone zgodnie z wymogami Koranu: nikab, burka, burka chalıdzy, czador, hidżab, szajlia, czarczaf, chimar), dokonywania określonych czynności prawnych (np. zawarcie małżeństwa wyznaniowego) lub rytuałnych (np. symboliczne ablucje religijne, procesje publiczne i akty pokutne, obrzezanie) oraz powstrzymania się od pewnych rodzajów

⁴⁵ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169.

⁴⁶ Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 ze zm.

⁴⁷ Wersja skonsolidowana Traktatu o Unii Europejskiej, Dz. Urz. U.E. z 2010 r. C 83/13.

⁴⁸ Mowa tu m.in. o kulcie obowiązkowym i nieobowiązkowym, zwyczajnych praktykach kulturowych i takich, które mają charakter nadzwyczajny, o kulcie całorocznym i okresowym, wspólnotowym i prywatnym, zewnętrznym i wewnętrznym.

działalności zewnętrznej (np. przetaczanie ludzkiej krwi w przypadkach Świadków Jehowy, czynny udział duchownych katolickich w partiach politycznych i w kierowaniu związkami zawodowymi, zachowanie wstrzemięźliwości od pokarmów mięsnych w określonym czasie), spełniania określonych praktyk religijnych (np. obchód świąt nakazanych, pielgrzymki do miejsc świętych, publiczna modlitwa wyznawców islamu), posiadania i posługiwania się w sferze publicznej symbolami religijnymi (np. umieszczanie krzyży w miejscach publicznych, ekspozycja symboli religijnych w środowisku nauki i pracy, noszenie znaków religijnych, choćby krzyżyka i medalika u katolików, białej lub czarnej broszy u hindusów, tatuażu Tau u niektórych chrześcijan), wnoszenia oraz nawiedzania budowli religijnych (meczet, świątynia, kościół, synagoga) i innych obiektów kultu (np. mykwa, cmentarz, minaret). Wymienione elementy wierzchniego ubioru, czynności i praktyki religijne, obiekty i przedmioty kultu stanowią jawne, wyraźne i ważne formy uzewnętrznienia przekonań religijnych. Razem wzięte pozwalają wyrazić wobec innych osób to, co przesądza o takim czy innym kształcie zapatrywań religijnych wierzącego.

Formalnoprawna odmowa uzewnętrznienia przekonań religijnych w wymienionych wyżej formach, wszelkich lub jedynie wybranych, w istocie mogłaby rodzić u określonych wiernych głęboki konflikt sumienia a tym samym prowadzić ich do łamania przepisów prawa, wewnętrznego lub państwowego. Działanie takie, także o charakterze doraźnym, oznaczałoby wreszcie uniemożliwienie, przynajmniej części obywateli, życia według zasad przyjętej wiary a tym samym zakwestionowanie ich prawa do manifestowania własnych przekonań religijnych i akt dyskryminacji⁴⁹.

⁴⁹ Por. G. SZUBTARSKI, *Prawo do manifestowania przekonań religijnych poprzez symbole religijne w świetle wyroku w sprawie Eweida i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 15 I 2013 r.*, Prawo i Kościół 2016 nr 2, s. 185-203; M. RACZKOWSKI, *Zakaz noszenia symboli religijnych jako forma dyskryminacji*, Praca i Zabezpieczenie Społeczne 2017 nr 5, s. 40-41.

2. Ograniczenie wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych przez państwo

Państwo ma prawo i obowiązek w sposób optymalny zabezpieczyć dobro wspólne, tj. zagwarantować każdemu obywatelowi i wszystkim grupom społecznym najlepsze i równe warunki życia i integralnego rozwoju. Nie podlega dyskusji, iż korzystanie z poszczególnych podmiotowych wolności i praw obywatelskich może stać w kolizji z zapewnieniem przez organy państwa wymienionych wyżej podstaw istnienia i rozwoju. Jest też zrozumiałe, że może to także dotyczyć korzystania z wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych. Innymi słowy, nie należy wykluczać, że samo uzewnętrznianie określonych zapatrywań religijnych lub sposób jego realizacji mogą godzić w podmiotowe prawa innych osób, naruszać ich wolność, stanowić istotną przeszkodę w pomnażaniu dobra wspólnego, a tym samym – jako czynnik, który przynajmniej czasowo uniemożliwia realizację zasady dobra wspólnego i zasady sprawiedliwości – korzystanie z tej szczególnej sfery wolności, jaką jest wyrażanie przekonań religijnych w sferze publicznej, może zostać przejściowo ograniczone w celu zabezpieczenia wymienionych wyżej warunków społecznych.

2.1. Dobra i wartości chronione przez prawo państwowe, które mogą stać w kolizji z wolnością uzewnętrzniania przekonań religijnych

Nie ma wątpliwości, że zestawienie wolności i praw przynależnych każdemu obywatelowi oraz katalog dóbr składających się na dobro wspólne są nader pokaźne. Zapewnienie każdemu obywatelowi i wszystkim grupom społecznym najlepszych warunków życia i integralnego rozwoju, będące w gestii państwa, zakłada spełnienie bardzo wielu wymogów natury prawnej, społecznej, gospodarczej, ekonomicznej i kulturowej. Nie podlega dyskusji, że wśród tych czynników warunkujących spokojne życie i pomyślny rozwój każdej osoby i grupy osób należy też wymienić te okoliczności, jakie ustawodawca wskazał w art. 53 ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, gdzie określono sytuacje, w których dopuszcza się ustawowe ograniczenie wolności uzewnętrzniania religii. Jakkolwiek można dyskutować nad samym sformułowaniem tych okoliczności i ich rozumieniem, nie

można nie zgodzić się, że takie czynniki, jak konieczność ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób, stanowią słuszne przesłanki czasowego uchylenia pewnych praw w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych.

Jeśli chodzi o sam katalog i sformułowanie poszczególnych okoliczności faktycznych, w jakich zgodnie z ustawą zasadniczą można dokonać ograniczenia wolności uzewnętrzniania przekonań o charakterze religijnym, zastrzeżenia należy wysunąć przede wszystkim w przypadku kategorii prawnej „bezpieczeństwo państwa”⁵⁰. Takie sformułowanie bowiem – zwłaszcza w sytuacji, kiedy władza państwa przybiera charakter autokratyczny, różny od demokratycznego systemu rządów lub wrogi wobec zjawiska religii – może oznaczać w istocie ochronę czegoś, co nie stanowi istotnego elementu dobra wspólnego, a jedynie zabezpieczenie tych dóbr i wartości, które są słuszne w rozumieniu władzy państwowej. Co więcej, sformułowanie to, z natury swej wielowymiarowe⁵¹ i zależne od systemu wartości oraz założeń aksjologicznych, filozoficznych i ideologicznych, na których opiera się państwo, może być rozumiane – w zależności od stylu sprawowania władzy państwowej – dość różnie, arbitralnie, a tym samym obejmować bardzo różne dobra i wartości, niekoniecznie słuszne w rozumieniu ogółu obywateli. W konsekwencji należy przyjąć, iż o wiele bardziej słusznym rozwiązaniem byłoby zastąpienie nieprecyzyjnej kategorii „bezpieczeństwo państwa” inną, nie tak arbitralną i zależną od osób sprawujących władzę w państwie. Niewątpliwie, bardziej trafnym wyrażeniem byłoby to, jakie z zasady stosuje się w takich przypadkach w aktach prawa międzynarodowego, mianowicie kategoria prawna: „bezpieczeństwo publiczne” eksponująca

⁵⁰ Por. M. KARPIUK, *Ograniczenie wolności uzewnętrzniania wyznania ze względu na bezpieczeństwo państwa i porządek publiczny*, Przegląd Prawa Wyznaniowego 9 (2017) s. 5-20.

⁵¹ Por. *Wielowymiarowość kategorii bezpieczeństwa. Ujęcie interdyscyplinarne*, red. M. Chełminiak, K. Sigidus, P. Kolmann, t. 2, Olsztyn 2017.

to, co ma charakter wspólny, powszechny i stały, nie zaś to, co jest uwarunkowane przejściowymi czynnikami politycznymi.

Wśród przesłanek ograniczenia wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych, przyjętych w art. 53 ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., kontrowersje może też budzić bardzo ogólne sformułowanie „moralność”. Jak uczy bowiem doświadczenie, pojęcie to jest nader złożone, niejasne, może być rozumiane bardzo różnie. Co więcej, w zależności od założeń doktrynalnych i ideologicznych oraz systemu wartości, jakimi kierują się władze państwa, kategoria ta może obejmować dobra i wartości ludzkie nie tylko niejednolite, ale nawet całkowicie ze sobą sprzeczne. Stąd zasadne byłoby dookreślenie tej kategorii prawnej o stosowne określniki. Te niekoniecznie winny eksponować określony rodzaj moralności ludzkiej, np. moralność chrześcijańską, moralność socjalistyczną, moralność permissywną. Sformułowania takie bowiem z zasady deprecjonowałyby inny, nieokreślony wprost rodzaj moralności. O wiele bardziej słuszne byłoby tu posłużenie się opisem dóbr i wartości, które w ocenie ustawodawcy oznaczałyby normy i zasady określające zakres poglądów i zachowań uważanych za właściwe i chronione prawem. Wśród tych dóbr i wartości ludzkich, bezpośrednio wyszczególnionych i tym samym cieszących się ochroną konstytucyjną, niewątpliwie należałoby wymienić następujące: małżeństwo jako trwałą wspólnotę mężczyzny i kobiety, życie ludzkie od poczęcia aż do naturalnej śmierci, rodzinę ukonstytuowaną na bazie małżeństwa, podmiotową godność i niewinność dzieci.

Oczywiście, jeśli chodzi o indeks dóbr, wolności i praw, które mogą stanowić podstawę ewentualnego ograniczenia wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych, powinien być on możliwie zwięzły, bardzo precyzyjny i niebudzący wątpliwości. Co więcej, czynnikami uzasadniającymi wprowadzenie stosownych ograniczeń w zakresie kultu publicznego nie mogą być dobra, wolności i prawa niższego rzędu od wolności sumienia i religii. Przyzwolenie na ograniczenie wolności w zakresie kultu publicznego z mało ważkiego powodu, istotnego dla wąskiej grupy osób i niemającego nic wspólnego z fundamentalnymi prawami wszystkich ludzi, oznaczałoby w istocie

akceptację bezprawia, zgodę na dyktat mniejszości, względne traktowanie podstawowych praw osoby ludzkiej.

2.2. Tryb stanowienia przepisów prawa ograniczających wolność uzewnętrzniania przekonań religijnych

O uszanowaniu podmiotowych praw obywateli decyduje nie tylko treść przepisów prawa państwowego. Same gwarancje materialne, choćby i najlepsze, nie są w stanie zapewnić pełnej ochrony wolności i praw przysługujących obywatelom. W parze z legalną ochroną materialną powinna iść nie mniej optymalna formalna ochrona tych wolności i praw. Dotyczy to nie tylko jakościowej kwalifikacji tej ochrony, tj. zastosowania ochrony konstytucyjnej, ochrony karnej lub ochrony niższego rzędu. W przypadku zabezpieczenia podstawowych wolności i praw obywateli nie mniej ważny jest też tryb stanowienia przepisów prawa, zachowanie zasad prawa pozytywnego stosujących się do warunków wdrożenia ograniczeń wspomnianych wolności i praw, szybkość reakcji o charakterze ustawodawczym w przypadku nastąpienia określonych okoliczności faktycznych.

Oczywiście, wspomniane zasady o charakterze proceduralnym dotyczą też ewentualnego ograniczenia wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych. Innymi słowy, jakiegokolwiek – bodajby najmniej dolegliwe, krótkotrwałe i słuszne – ograniczenie wolności religijnej w zakresie kultu publicznego powinno być bezwzględnie dokonane w sposób określony przez prawo stanowione. Tryb stanowienia przepisów prawa państwowego ograniczających wolność uzewnętrzniania przekonań o charakterze religijnym nie może być sprzeczny z obowiązującym prawem. Inaczej mówiąc, jeśli w ustawie zasadniczej wyraźnie zastrzeżono, że „wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy [...]” (art. 53 ust. 5), wspomnianego ograniczenia nie wolno dokonać w inny sposób niż właśnie „w drodze ustawy”. W konsekwencji, każdy inny tryb uszczuplenia praw obywateli w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych, np. dokonany w drodze rozporządzenia lub zarządzenia, będzie stanowił przejaw bezpośredniego naruszenia obowiązującego prawa. Co więcej, negatywnej oceny takich regulacji, czyli ich bezprawnego

charakteru, nie może zmienić ani faktyczne zaistnienie którejś z okoliczności przewidzianych w ustawie konstytucyjnej, które uzasadniają wprowadzenie ustawowych ograniczeń praktykowania religii, ani rzeczywiste korzyści wynikłe z zastosowanego ograniczenia.

W konsekwencji należy stwierdzić, że jakiegokolwiek proceduralne odstępstwa od zasady określonej w art. 53 ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej o wyłącznie ustawowym ograniczeniu wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych, choćby i podyktowane koniecznością natychmiastowego zaradzenia szerszemu się zagrożeniu, w istocie oznaczają legalizację samowoli, przyzwolenie na warunkowe obchodzenie przepisów prawa, akceptację bezprawia. Tego typu aktów o charakterze prawodawczym, wyraźnie sprzecznych z formalną przesłanką ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii, nie usprawiedliwiają żadne okoliczności.

Należy zarazem zgodzić się, że przyjęte unormowanie, zgodnie z którym „wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy [...]”, jest rozwiązaniem słusznym. Dopuszczalność ograniczeń wolności praktykowania religii w przestrzeni publicznej uzależniona od wprost określonego warunku natury formalnej stanowi w istocie gwarancję, że wspomniana wolność nie będzie limitowana arbitralnie.

Nie wolno tu przemilczeć jeszcze jednego czynnika natury proceduralnej. Otóż tryb stanowienia przepisów prawa ograniczających wolność uzewnętrzniania religii – podobnie jak ich treść – nie może podważać zasady wolności religijnej. Innymi słowy, nieistotne, z jakich pobudek i w jakich szczególnych okolicznościach ustawodawca skorzysta z prawa do zredukowania wolności obywateli w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych, sposób dokonania tego nie może oznaczać takiego działania, które uniemożliwi im wyznawanie religii na forum publicznym.

2.3. Ograniczenie czasowe i wyłącznie w sytuacji bezwartunkowej konieczności

Ograniczenie jednej z fundamentalnych wolności człowieka, jaką jest wolność uzewnętrzniania przekonań religijnych, tylko wtedy można

określić jako godziwe i legalne, gdy będzie dokonane na pewien czas i wyłącznie w sytuacji konieczności. Jeśli chodzi o okres obowiązywania wspomnianego ograniczenia, powinien być on możliwie krótki, tj. taki, który skutecznie zagwarantuje ochronę „bezpieczeństwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób” a zarazem w sposób najmniej dolegliwy, czyli jedynie chwilowy i przejściowy, zredukuje uprawnienia obywateli w zakresie uzewnętrzniania religii. Wspomniane dwa warunki należy rozumieć kumulatywnie i w sposób ścisły. Innymi słowy, czas obowiązywania ograniczenia swobody uzewnętrzniania przekonań religijnych, określony lub nieokreślony, powinien w sposób optymalny zapewnić ochronę tego, co wprost określono w art. 53 ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, i maksymalnie zredukować dolegliwy charakter tego przepisu ograniczającego.

Jeśli mowa o zachowaniu zasady proporcjonalności⁵², tj. ustaleniu czy w danych okolicznościach zachodzi konieczność ochrony „bezpieczeństwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób”, decyzja w tej sprawie należy wyłącznie do ustawodawcy, który zgodnie z ustawą zasadniczą może ograniczyć wolność uzewnętrzniania religii. Jako że chodzi tu jednak o ewentualne ograniczenie podstawowej wolności człowieka, ze wszelkich miar zasadne jest uprzednie zasięgnięcie w tej sprawie opinii kompetentnych biegłych. Innymi słowy, żeby ustrzec się posądzenia o działanie nieracjonalne i bezprawne, ustawodawca, który chce dokonać czasowego ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii, powinien wysłuchać ekspertów; ci zaś winni odnieść się do kwestii, czy w danych okolicznościach jest konieczne zastosowanie nadzwyczajnego środka prawnego, jakim jest ograniczenie wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych w celu ochrony „bezpieczeństwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób”. Jeśli według opinii wspomnianych biegłych zachodziłoby jedynie niewielkie lub prawdopodobne zagrożenie dla dobra wspólnego i praw

⁵² Por. *Wolność sumienia i religii a bezpieczeństwo i porządek publiczny*, red. J. Ni-kołajew, P. Sobczyk, K. Walczuk, Warszawa 2017, s. 5.

innych osób, chronionych w art. 53 ust. 5 ustawy zasadniczej, albo wspomniane niebezpieczeństwo byłoby wyłącznie dalekie, ustawodawca powinien odstąpić od działań mających na celu ograniczenie wymienionej wolności konstytucyjnej. Podobnie powinien się zachować, gdyby z wspomnianych ekspertyz wynikało, iż w danych okolicznościach można zastosować alternatywne, równie skuteczne i mniej restrykcyjne środki ochrony, które nie godzą w takiej mierze w fundamentalne wolności i prawa człowieka.

Nie wolno tu wreszcie przemilczeć faktu, że w art. 53 ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej jest mowa o możliwości ograniczenia jedynie wolności uzewnętrzniania religii. Takie unormowanie pozwala stwierdzić, że wolność wyznawania religii w zakresie wewnętrznym ma charakter absolutny, wykracza poza kompetencje władzy ustawodawczej, nie może być przedmiotem unormowań ludzkich a tym bardziej limitowana. Wszelkie ograniczenia w zakresie wolności religijnej, jakie są w gestii państwa, mogą dotyczyć wyłącznie tych form uzewnętrzniania religii, które człowiek podejmuje w sferze zewnętrznej; wyznawanie religii w sumieniu, pozostające poza poznaniem empirycznym, nie podlega żadnej władzy, jest rzeczywistością indywidualną, stanowi domenę jednostki, jest wyrazem jej autonomicznych decyzji.

3. Ograniczenia w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych wdrożone z powodu pandemii koronawirusa a zasada wolności religijnej

Wiele przepisów ograniczających rozprzestrzenianie się koronawirusa SARS-COV-2, przyjętych przez władze państw w okresie od 17 listopada 2019 r. do początku 2022 r., wprost lub pośrednio dotyczyło też uzewnętrzniania przekonań religijnych. Co więcej, w praktyce przepisy te częstokroć okazały się przeszkodą formalno-prawną uniemożliwiającą realizację przepisów prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w zakresie obowiązkowego kultu publicznego⁵³

⁵³ W przypadku np. katolików zobowiązanych do zachowania przepisów zawartych w KPK problem dotyczył m.in. obowiązku uczestniczenia we Mszy świętej

a tym samym uniemożliwiły⁵⁴, przynajmniej części wiernych⁵⁵, lub w istotnej mierze ograniczyły wolność uzewnętrzniania religii w ogóle lub jej określonych form⁵⁶. Nawet pobieżna ocena skutków

w niedzielę oraz inne dni świąteczne nakazane (por. kan. 1247), odbywania indywidualnej spowiedzi w kościele lub kaplicy (por. kan. 959, 960, 964 § 1, 989), odprawiania rekolekcji (por. kan. 770). Realizacja pierwszego z wyżej wymienionych obowiązków została na przykład uniemożliwiona na wiele miesięcy w Irlandii, gdzie dnia 5 października 2020 r. „Narodowy Zespół ds. Zdrowia Publicznego ogłosił zawieszenie kultu publicznego z powodu nowej fali zachorowań na koronawirusa i przeniesienie wszystkich nabożeństw religijnych do sieci”. A. MEETSCHEN, *Rewolucja na Wyspach*, „Idziemy”, 25 października 2020 r., s. 8.

⁵⁴ O niemożliwości uzewnętrzniania przekonań w zakresie religii niewątpliwie można było mówić wszędzie tam, gdzie władze państwowe zakazały wszelkiego kultu publicznego. Taka sytuacja miała m.in. miejsce w Irlandii i Francji. W tym ostatnim przypadku „ze stanowczą obroną wolności Kościoła wystąpił abp Éric de Moulins-Beaufort na zakończenie sesji plenarnej episkopatu Francji, którego jest przewodniczącym. Hierarcha odniósł się do kontrowersji w relacjach państwo-Kościół, które pojawiły się podczas kwarantanny, a szczególnie w chwili, kiedy przygotowywano się do jej znoszenia i utrzymano absolutny zakaz wszelkich zgromadzeń w miejscach kultu, podczas gdy w innych miejscach było to już możliwe, jak np. w muzeum w Wersalu [...]”. *W obronie wolności*, „Idziemy”, 21 czerwca 2020 r., s. 8. „Francuski rząd dopuścił się poważnego i niezgodnego z prawem naruszenia wolności kultu – orzekła Rada Stanu, czyli najwyższa instancja jurysdykcji administracyjnej w kraju, odnosząc się do absolutnego zakazu zgromadzeń religijnych w miejscach kultu. Stanowisko Rady poparł biskupi francuscy [...]”. *Wreszcie otwarte kościoły*, „Idziemy”, 31 maja 2020 r., s. 7.

⁵⁵ Przykładem mogą tu być regulacje prawne przyjęte w Zimbabwie, gdzie we wrześniu 2021 r. władze „zezwoły na ponowne otwarcie kościołów”. Zastrzeżono jednak w tym przypadku, że „w obrzędach religijnych uczestniczyć mogą jedynie ci wierni, którzy zaszczepili się przeciwko COVID-19”. *Otwarto kościoły, ale...*, „Idziemy”, 26 września 2021 r., s. 6. Podobnie należy traktować przepisy ograniczające uzewnętrznianie religii, które polegały na określeniu maksymalnej liczby wiernych uczestniczących w publicznych zgromadzeniach religijnych. „Grupa belgijskich księży katolickich wyraziła rozczarowanie decyzją Rady Stanu, która utrzymała w mocy rozporządzenie rządowe ograniczające liczbę wiernych w kościołach do 15 osób, niezależnie od powierzchni świątyni”. *Drastyczne ograniczenia*, „Idziemy”, 10 stycznia 2021 r., s. 6.

⁵⁶ W tym ostatnim przypadku można wskazać, tytułem przykładu, restrykcje przyjęte w niektórych landach w Niemczech, gdzie władze państwowe zakazały

społecznych pandemii koronawirusa i prawnych form ograniczenia jej negatywnego wpływu na życie i zdrowie ludzi pozwala stwierdzić, iż wspomniane restrykcje prawne stosujące się do publicznego kultu religijnego wyraźnie ugodziły w działalność związków wyznaniowych i istotnie ograniczyły ich rozwój⁵⁷.

3.1. Zjawiska dotyczące realizacji podstawowych celów religijnych ujawnione w okresie obowiązywania państwowych ograniczeń stosujących się do uzewnętrzniania przekonań religijnych wprowadzonych z powodu SARS-COV-2

Ograniczenia natury prawnej, przyjęte przez wiele współczesnych państw w okresie, kiedy społeczność ogólnoswiatowa zmagala się z pandemią koronawirusa, ujawniły szereg przypadków uniemożliwienia wykonywania przez wiernych podstawowych i zwyczajnych funkcji religijnych, przewidzianych przez prawo wewnętrzne kościołów i innych związków wyznaniowych a dotyczących uzewnętrzniania przekonań religijnych. Tytułem przykładu można tu wskazać następujące przypadki.

Czasowy zakaz zgromadzeń ogłoszony przez rząd Wielkiej Brytanii w istocie uniemożliwił wykonywanie zwyczajnych zadań Synodu Generalnego Kościoła Anglii a tym samym wykluczył możliwość realizowania jednej z naczelnych zasad Church of England, jaką jest zasada synodalności. Zgodnie bowiem z prawem, wspomniane zgromadzenie synodalne (*The General Synod of the Church of England*) powinno być zwołane – jako naczelne kolegium zarządzające Kościoła

udzielania Komunii świętej wiernym chrześcijanom uczestniczącym w obrzędach religijnych. „Dwa powiaty w Saksonii, Görlitz i Bautzen [...], znieśli [wspomniany – J. K.] zakaz udzielania Komunii Świętej, po tym jak miejscowy biskup Wolfgang Ipolt publicznie zaprotestował przeciwko zakazowi. Wskazał, że jest to wyraźna ingerencja w prawo do swobodnego praktykowania religii”. *Skuteczny protest biskupa*, „Idziemy”, 20-27 grudnia 2020 r., s. 6.

⁵⁷ „Kościoły pustoszeją na dobre zwłaszcza w krajach, w których w ciągu ostatniego roku wprowadzano wielokrotnie zakaz publicznego sprawowania nabożeństw, jak na przykład w Wielkiej Brytanii, Irlandii, Włoszech, Holandii, Czechach”. A. MEETSCHEN, *Kościół po roku pandemii*, „Idziemy”, 28 marca 2021, s. 8.

Anglii – dwa razy w roku, w styczniu w Londynie i w lipcu w Yorku. Należy przy tym zaznaczyć, że Synod Generalny Kościoła Anglii wykonuje swoje zadania statutowe legalnie jedynie wtedy, gdy w sesjach synodalnych bierze udział *quorum* osób, tj. kilkuset przedstawicieli trzech izb, mianowicie: biskupów (*House of Bishops*), duchowieństwa (*House of Clergy*) i wiernych świeckich (*House of Laity*)⁵⁸. Tak samo uchwały synodalne są ważne tylko wtedy, gdy są przyjęte za zgodą tych trzech równych sobie izb⁵⁹. W następstwie ograniczeń z powodu pandemii koronawirusa Synod Generalny nie mógł wykonywać swoich zadań, zwłaszcza w zakresie stanowienia prawa. Wprawdzie wspomniane zgromadzenia synodalne odbyły się w trybie online (np. 23-25 XI 2020), w istocie w trakcie obrad jedynie dyskutowano nt. bieżących problemów Kościoła Anglii, nie podejmowano żadnych decyzji natury prawnej.

Kiedy w Królestwie Belgii ograniczono z powodu rozprzestrzeniania się SARS-COV-2 wielkość zgromadzeń religijnych do pięciu osób, rychło zgłosiły swój sprzeciw wobec takich przepisów przedstawiciele miejscowych Gmin Żydowskich. Zgodnie bowiem z przepisami prawa wewnętrznego wymienionego związku wyznaniowego, niektóre zwyczajne akty kultu religijnego właściwe dla tej wspólnoty wierzących mogą być wykonywane tylko wtedy, kiedy zgromadzenie składa się przynajmniej z dziesięciu osób. Dotyczy to m.in. *Amidy*, jednej z dwóch (obok *Szema Jisrael*) głównych modlitw znanych w judaizmie. Przy głośnym powtarzaniu przez kantora (*chazan*) tej jednej z najstarszych modlitw – która to recytacja błogosławieństw, zgodnie z zasadami judaizmu synagogałnego, zastępuje kult ofiarny po zburzeniu świątyni jerozolimskiej – niezbędne jest zachowanie zasady *minjan*, tj. *quorum* modlitewnego, które wynosi dziesięciu

⁵⁸ Nt. składu osobowego tego najwyższego organu kolegialnego Kościoła Anglii zob. I. KILANOWSKI, *Pozycja prawna Church of England*, Praca doktorska, Warszawa 2021, Biblioteka Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, s. 127-129.

⁵⁹ Zob. tamże, s. 199.

mężczyzn⁶⁰. Te same zasady odnoszące się do kworum podczas modlitwy liturgicznej należy stosować przy odmawianiu bardzo wielu modlitw wspólnotowych. Dotyczy to m.in. takich modlitw, jak *Barchu*, *Kadisz*, *Siedem błogostawieństw ślubnych*; należy tego wreszcie przestrzegać podczas wyjmowania zwoju *Tory* w święta, przy odmawianiu *Miszeberach* po czytaniu *Tory* w szabat oraz podczas każdego publicznego odczytywania *Tory* i *Proroków*⁶¹. Znaczenie tego konstytutywnego warunku publicznego odmawiania modlitw w synagodze dobrze oddaje tytuł opracowania Ewy Gordon, która zatytułowała swoją pracę następująco: „Żyd nie stoi przed Bogiem sam. Opis liturgii żydowskiej”.

Przywołane wyżej ograniczenia sanitarne uniemożliwiły też w istocie zgodną z przepisami prawa islamu realizację jednego z pięciu filarów tej religii, jaką jest wspólna modlitwa w meczecie. Zgodnie bowiem z tym, co zapisano w Koranie, każdy muzułmanin ma obowiązek odmówienia w meczecie w dniu zgromadzenia, czyli w piątek, *dżummuah*, tj. cotygodniowej modlitwy w grupie pod przewodnictwem *imama*.

Nie mniej dotkliwe okazały się wspomniane ograniczenia dotyczące wielkości publicznych zgromadzeń religijnych i samego kultu religijnego w przypadku wiernych chrześcijan. Dotyczy to przede wszystkim tych państw, gdzie na długie miesiące zabroniono publicznego sprawowania niektórych sakramentów. W efekcie wierni ci nie mogli wykonywać swojej podstawowej funkcji, tj. brać czynnego

⁶⁰ „Aby można było odmówić modlitwę publicznie, potrzebna jest obecność minimum dziesięciu dorosłych mężczyzn, tzw. *minjan*, czyli «liczba». [...] Jeśli nie ma kworum dziesięciu mężczyzn, nie odmawia się pewnych modlitw. Większość modlitw wyrażona jest w pierwszej osobie liczby mnogiej «my» i jest wypowiedana w imieniu całej wspólnoty żydowskiej. [...]». E. GORDON, *Żyd nie stoi przed Bogiem sam. Opis liturgii żydowskiej*, w: *Modlitwa liturgiczna*, (red.) A. Sielepin, J. Superson, Kraków 2012, s. 20.

⁶¹ Szerzej na ten temat zob. E. GORDON, *Żyd nie stoi przed Bogiem sam. Opis liturgii żydowskiej*, s. 28-29; M. TOMAL, *Jak modlą się Żydzi. Antologia modlitw*, przekł. E. Gordon, Warszawa 2000, s. 13-29; A. UNTERMAN, *Żydzi. Wiara i życie*, Łódź 1989, s. 203-204.

udziału w świętym zgromadzeniu, uobecniać to, co oznacza słowo *ecclesia*, mianowicie Kościół, zwołanie święte, i korzystać przy tym z podstawowych dóbr duchowych jasno zdefiniowanych przez prawo wewnątrz kościołów chrześcijańskich⁶².

Przywołane doświadczenia każą stwierdzić, że gros rozwiązań prawnych, jakie przyjęto w niektórych państwach z powodu szerzenia się pandemii koronawirusa, stało w wyraźnej sprzeczności z zasadą wolności religijnej. Wspomniane przepisy prawa państwowego nie dość, że przyjęte w dyskusyjnych okolicznościach i w wielu przypadkach narzucone jednostronnie, tj. z naruszeniem warunków określonych w umowie międzynarodowej, jaką jest konkordat⁶³, bez wątplenia w istotnej mierze uniemożliwiły osobom wierzącym uzewewnętrznienie własnych przekonań religijnych i ujawnienie tego, co z punktu widzenia światopoglądu jest dla danej jednostki szczególnie ważne⁶⁴, a tym samym realizację fundamentalnych wymogów na-

⁶² „[...] przeniesienie liturgii do przestrzeni wirtualnej to ryzykowny pomysł. – Chrześcijaństwo jest religią Wcielenia, dlatego konieczne jest realne spotkanie z Bogiem, który jest w sakramentach i we wspólnocie Kościoła – przypomina bp Bernard Ginoux z Francji. Wtórzuje mu bp Mering”. H. ZIELIŃSKI, *W połowie drogi*, „Idziemy”, 4 października 2020 r., s. 3.

⁶³ Tytułem przykładu można tu wskazać unormowania zawarte w Konkordacie między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, gdzie przyjęto następującą zasadę: „Władza publiczna może podjąć niezbędne działania w miejscach [przeznaczonych przez właściwą władzę kościelną do sprawowania kultu i grzebania zmarłych – J. K.], także bez uprzedniego powiadomiania władzy kościelnej, jeśli jest to konieczne dla ochrony życia, zdrowia lub mienia” (art. 8 ust. 5). Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318. Innymi słowy, ustawodawca polski owszem ma prawo wprowadzić przepisy ograniczające uzewewnętrznianie religii, jednak w przypadku religii katolickiej jest to legalne tylko wtedy, gdy „jest to konieczne dla ochrony życia, zdrowia lub mienia”. Niezachowanie tej przesłanki formalnej – np. w sytuacji, kiedy wystarczyłoby zastosować inne, mniej restrykcyjne środki „dla ochrony życia, zdrowia lub mienia” – oznacza w istocie naruszenie tego, co ustalono w drodze umowy konkordatowej.

⁶⁴ Rzeczą dotyczy np. znaczenia pogrzebu religijnego i możliwości właściwego dla danego wyznania uczczenia pamięci zmarłych, co ma istotne znaczenie w procesie przeżywania żałoby i w rozwoju duchowym w sytuacji straty bliskich osób. Każde

tury religijnej, zdefiniowanych przez doktrynę i dyscyplinę własnych kościołów i innych związków wyznaniowych.

3.2. Wnioski *de lege ferenda*, które nasuwają się po wdrożeniu przez państwa ograniczeń w zakresie wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych

Niekoniecznie pozytywne doświadczenia ostatnich dwóch lat dotyczące stanowienia przepisów prawa ograniczających wolność uzewnętrzniania przekonań religijnych stanowią istotną przesłankę do zastanowienia się nad kształtem i trybem wprowadzania przepisów prawa państwowego w sprawach dotyczących wolności religijnej. Oto kilka postulatów *de lege ferenda*, które nasuwają się po wdrożeniu przez państwa ograniczeń w zakresie wolności uzewnętrzniania przekonań w zakresie religii.

1. Wszelkie ograniczenia natury prawnej dotyczące korzystania z wolności religijnej powinny być wprowadzane tylko i wyłącznie w sytuacji bezwzględnej konieczności, kiedy istnieje

bowiem ludzkie rozstanie wymaga możliwości wyrażenia żalu, przeżycia żałoby, pożegnania się z osobą, która zmarła, urządzenia pogrzebu w sposób określony zwyczajem, także z możliwością sprawowania stosownej ceremonii religijnej, pochówku zwłok lub prochów, utworzenia grobu i zagwarantowania nieprzerwanej sposobności okazywania wyrazów pamięci. Uniemożliwienie realizacji – jak określił to C.M. Sanders – żałobnych rytuałów przejścia może być źródłem poważnych problemów psychicznych, stanowiących konsekwencję jedynie częściowego lub patologicznego żalu. Por. E. LEWIS, *Mourning by the family after a stillbirth or neonatal death*, Archives of Disease in Childhood 54 (1979) s. 303-306; C.M. SANDERS, *Powrót nadziei*, Gdańsk 1996, s. 128-151; *Psychologiczne następstwa straty dziecka. Przyczyny, leczenie, zapobieganie. Materiały z Międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Katedrę Teologii Pastoralnej i Duszpasterstwa Rodzin Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego*, Red. J. Dzierżanowski, Opole 2000. Niestety, restrykcyjne przepisy dotyczące organizacji ceremonii religijnych, przyjęte w wielu państwach w okresie pandemii koronawirusa, całkowicie uniemożliwiły bardzo wielu osobom skorzystanie z naturalnego prawa do pogrzebania zwłok lub prochów najbliższych krewnych i spełnienia tym samym tego, co przesądza o właściwym przeżyciu żałoby, służy odnowie człowieka i jego dojrzewaniu, oraz oznacza spełnienie tego, co jest konieczne w rozumieniu przyjętej doktryny religijnej.

pewność naruszenia podmiotowych uprawnień i podstawowych wolności innych osób; nie należy traktować jako ekstremalnego zagrożenia dla zdrowia, bezpieczeństwa państwa czy moralności publicznej sytuacji, kiedy przesłanki faktyczne mają charakter dyskusyjny albo niebezpieczeństwo jest jedynie dalekie lub prawdopodobne⁶⁵.

2. Ograniczenia wolności uzewnętrzniania przekonań religijnych mogą mieć charakter jedynie czasowy; dotyczy to tylko takiego okresu, kiedy zagrożenie dla dobra wspólnego i prawa innych osób jest pewne i nieuniknione, przynajmniej wielkie i bliskie. Wszelkie wątpliwości co do istnienia okoliczności przemawiających za wprowadzeniem ograniczeń prawnych należy rozstrzygać na korzyść obywateli, którym przysługuje naturalne prawo do posiadania stosownych przekonań religijnych i ich swobodnego uzewnętrznienia.
3. Ewentualne przepisy o charakterze ograniczającym nie mogą być niesprawiedliwe z natury, kiedy to państwo w niejednolity sposób traktuje różne grupy ludzi⁶⁶, zgromadzenia publiczne lub miejsca użyteczności publicznej⁶⁷. Co więcej, restrykcje

⁶⁵ „Założyciel Wspólnoty Sant’Egidio prof. Andrea Riccardi skrytykował zamykanie kościołów zastosowane jako środek zaradczy przeciwko rozprzestrzenianiu się koronawirusa. W komentarzu dla turyńskiego dziennika «La Stampa» napisał: «Zamknięcie tylu kościołów w północnych Włoszech, odwołanie Mszy Świętych, pogrzeby tylko w najmniejszym kręgu rodzinnym i podobne działania wywołały we mnie pewną gorycz. Nie jestem specjalistą od epidemii, ale czy naprawdę mamy tak wielkie ryzyko, że musimy sobie radzić bez wspólnotowego życia religijnego? Ostrożność jest przydatna, ale może porwał nas wielki protagonista naszych czasów – strach». Zwrócił uwagę, że sklepy, supermarkety i kawiarnie pozostały otwarte, również transport publiczny nie został wstrzymany”. *Przeciw zamykaniu kościołów*, „Idziemy”, 8 marca 2020 r., s. 7.

⁶⁶ Rzecz dotyczy np. zakazu zgromadzeń religijnych w ośrodkach kultu publicznego przy jednoczesnym dopuszczeniu organizowania w miejscach publicznych manifestacji oraz imprez kulturalnych i sportowych lub zasad korzystania ze środków komunikacji publicznej.

⁶⁷ „Trzeba jasno powiedzieć, że rząd [polski – J. K.] w pierwszej fazie zastosował wobec Kościoła surowsze obostrzenia niż wobec hipermarketów czy innych

- te powinny mieć jak najmniej surowy i drastyczny charakter, wszak chodzi w tym przypadku o ograniczenie podstawowych wolności, które mają swoje źródło w godności osoby ludzkiej.
4. Przepisy ograniczające wolność uzewnętrzniania przekonań religijnych nie mogą przyjąć takiej formy, że uniemożliwiają obywatelom wykonywanie podstawowych funkcji religijnych (np. zakaz publicznego sprawowania sakramentu małżeństwa, zakaz organizowania pogrzebów, uniemożliwienie korzystania z opieki duchowej w szpitalu).
 5. Tryb stanowienia przepisów ograniczających podstawowe wolności człowieka nie może mieć nic wspólnego z działaniem bezpodstawnym, niestosującym się do obowiązującego prawa, nierespektującym podpisanych umów międzynarodowych, odmawiającym wolności tym obywatelom, którzy mają prawo

placówek. Nawet w tramwaju mogło być więcej ludzi niż w kościele”. *Wiara w dobie pandemii. Z Biskupem Włocławskim Wiesławem Alojzym Meringiem rozmawia ks. Henryk Zieliński*, „Idziemy”, 4 października 2020 r., s. 10. „Zbyt łatwo [...] episkopat godził się na kolejne restrykcje. Pięć osób w Świątyni Opatrzności Bożej w Warszawie, a 35 w tramwaju czy w osiedlowym sklepiu – to mówi samo za siebie. Dopiero w środę po Wielkanocy abp Stanisław Gądecki w liście do premiera Mateusza Morawieckiego zwrócił uwagę na tę nierówność i wyraził oczekiwanie sprawiedliwego potraktowania kościołów. Zanim to nastąpiło, «nadliczbowi» wierni dostawali mandaty po 500 zł, a proboszczom wymierzano kary po 10 tys. zł i więcej. [...] Nawet francuska Rada Stanu orzekła 18 maja [2020 r. – J. K.], że ograniczanie wiernym możliwości udziału w liturgii było bezprawne. Chodzi nie tylko o pieniądze, ale o uznanie, że potrzeby religijne człowieka należą do fundamentalnych, a nie do kategorii fanaberii”. H. ZIELIŃSKI, *W połowie drogi*, „Idziemy”, 4 października 2020 r., s. 3. „Kanadyjski kardynał Thomas Collins wystąpił przeciw utrzymywaniu bardzo restrykcyjnych ograniczeń antypandemicznych w kościołach w sytuacji, gdy w innych sferach życia są one luzowane. Na przykład sklepy w Toronto mogą obsługiwać jedną czwartą dotychczasowej liczby klientów, a w miejscach kultu, choć zwiększono liczbę uczestników ślubów czy pogrzebów z 5 do 10 osób, nadal nie- możliwe są regularne liturgie. W liście do wiernych arcybiskup Toronto stwierdził, że liczba wiernych [uczestniczących w zgromadzeniu religijnym w miejscu kultu – J. K.] powinna zależeć od wielkości kościoła. Jego zdaniem zachowanie limitu 10 osób w świątyni mogącej pomieścić 100 czy 1000 wiernych «nie ma sensu»”. *List arcybiskupa Toronto*, „Idziemy”, 21 marca 2021 r., s. 43.

do samookreślenia się w każdej dziedzinie, także w sprawie własnych przekonań religijnych.

Należy tu zastrzec, że przedłożone wyżej postulaty *de lege ferenda* dotyczą nie tylko ochrony zdrowia publicznego. Wnioski te stosują się do wszelkich okoliczności, które mogą stanowić formalną podstawę wprowadzenia ograniczeń prawnych stosujących się do uzewnętrzniania przekonań religijnych. Wskazane jest, aby wymienione zasady natury materialnej i formalnej uszanowano i w przypadku ograniczania praw człowieka w stanie epidemii, i także wtedy, gdy zgodnie z obowiązującym prawem trzeba ogłosić odpowiedni stan nadzwyczajny, mianowicie: stan klęski żywiołowej, stan wyjątkowy lub stan wojenny⁶⁸.

Zakończenie

Doświadczenia ostatnich trzech lat pozwalają stwierdzić, że ustawodawcy państwowi, których obowiązkiem jest chronić podstawowe wolności i prawa człowieka, w okresie zmagania się z pandemią COVID-19 niekoniecznie potrafili wypełnić swoje konstytucyjne obowiązki z największą troską. Nader wyraźnie można to dostrzec w przypadku ochrony tej sfery wolności człowieka, jaką jest wolność religijna, której integralnym elementem jest uzewnętrznianie przekonań religijnych. Nakładane ograniczenia – niekiedy zbyt pośpieszne i restrykcyjne, często niesprawiedliwe, bo w sposób zróżnicowany traktujące różne formy zgromadzeń publicznych, wreszcie nie zawsze konieczne – oznaczały w niejednym przypadku naruszenie prawa stanowionego i całkowite pozbawienie wiernych możliwości sprawowania kultu publicznego. Tego typu przypadki naruszenia podstawowych wolności i praw człowieka, kiedy wiele osób w ogóle nie mogło wyznawać wiary zgodnie z własnym sumieniem, nie powinny się powtórzyć nigdy więcej. Innymi słowy, wspomniane przypadki złamania przepisów prawa powinny stanowić przestrożę na przyszłość, ostrzeżenie przed zbyt pochopnym rozwiązywaniem

⁶⁸ Por. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., art. 228 pkt 1, art. 233 pkt 1 i 3, Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

kwestii z zakresu bezpieczeństwa państwa, ochrony życia i zdrowia obywateli. Co więcej, jako że chodzi tu o szczególną sferę ludzkiej wolności i praw człowieka zasadne byłoby uzupełnienie przepisów prawa stanowionego o stosowną sankcję karną, niekoniecznie określoną, ale na pewno bezwzględną, polegającą na nieuchronnym skutku prawnym bezprawnego ograniczenia przez władzę państwową tej jednej z podstawowych wolności osobistych człowieka.

Stosowanie jakichkolwiek obostrzeń, utrudnień i zakazów w zakresie uzewnętrzniania przekonań religijnych powinno być aktem ostatecznym, dopuszczalnym w sytuacji bezwzględnej konieczności, tj. tylko wtedy, gdy w żaden inny sposób nie można zapewnić „ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób”. To, co ustawodawca dopuszcza jako możliwość zastosowania „jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne”, nie może być stosowane w sytuacji, kiedy nie zachodzą obie przesłanki, i to traktowane łącznie. Wszelka wątpliwość co do zaistnienia w danych okolicznościach tej ostatniej z przesłanek powinna być rozstrzygana na korzyść obywateli, którzy mają prawo być wolni od restrykcji i zakazów z natury swej bezpodstawnych, niesprawiedliwych, bezprawnych i noszących znamię naruszenia prawa.

Conflict between the internal law of a religious association and the state law in the scope of manifesting religious beliefs

Legal restrictions imposed by numerous countries in the period of struggle with the SARS-Cov-2 virus have been in many cases an example of violations of religious freedom in the field of manifesting religious beliefs. The aforementioned restrictions aimed at the protection of public life and health, often contrary to the internal law of religious associations in the field of compulsory public worship, prompted the author of the study to present the legal principles that should be respected in the case of imposing restrictions aimed at the protection of safety, public order, health, morality, or the freedoms and rights of others. The author presents relevant *de lege ferenda* postulates which may contribute to increasing the degree of protection

of freedom to manifest religious beliefs while keeping to the principle of highest care for the common good and fundamental rights of others.

SŁOWA KLUCZOWE: wolność religijna; uzewnętrznianie przekonań religijnych; prawa człowieka; gwarancje prawa

KEYWORDS: religious freedom; manifestation of religious beliefs; human rights; legal guarantees

NOTA O AUTORZE

Ks. DR HAB. JAN KRAJCZYŃSKI, PROF. UCZELNI – duchowny inkardynowany do diecezji płockiej, pracownik naukowo-dydaktyczny Wydziału Prawa Kanonicznego UKSW w Warszawie, kierownik Zakładu Prawa o Pośłudze Nauczania.